

Ρήγας Βελεστινλής και *Encyclopédie*
Πότε έγραψε το *Φυσικής Απάνθισμα*

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Ρήγας Βελεστινλής και *Encyclopédie*
Πότε έγραψε το *Φυσικής Απάνθισμα*

ΑΘΗΝΑ 2009

Δημήτριος Καραμπερόπουλος, παιδίατρος
Διδάκτωρ Ιστορίας της Ιατρικής Πανεπιστημίου Αθηνών
Μιλτιάδου 3, 145 62 Κηφισιά - Αθήνα
Τηλ.-Φαξ: 210 8011066
e-mail: karamber@otenet.gr
www.karaberopoulos.gr

Ανάτυπο από το περιοδικό *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 29, Λάρισα 1996,
σσ. 262-266.

ΔΗΜ. ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ ΚΑΙ *ENCYCLOPÉDIE* ΠΟΤΕ ΕΓΡΑΨΕ ΤΟ *ΦΥΣΙΚΗΣ ΑΠΑΝΘΙΣΜΑ*

Ο Ρήγας Βελεστινλής άρχισε το συγγραφικό και εθνοδιαφωτιστικό έργο-του την περίοδο που βρισκόταν στη Βιέννη, από τον Ιούνιο του 1790 έως τον Ιανουάριο του 1791, ως γραμματέας και διερμηνέας του Χριστόδουλου Κιρλιάνου.¹ Εκτός από την πολλαπλή δραστηριότητά-του στα νέα-του καθήκοντα, τις πολλές επισκέψεις σε επίσημα πρόσωπα και αξιοθέατα, όπως καταγράφονται σε σχετικό χειρόγραφο,² ο Ρήγας τυπώνει, μέσα στο εξάμηνο της παραμονής-του στη Βιέννη δύο βιβλία: το *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων έραστών* και το *Φυσικῆς ἀπάνθισμα*.³ Μάλιστα, τα τυπώνει σε δύο διαφορετικά τυπογραφεία.

Η ιστορική έρευνα έχει δείξει ότι ο Ρήγας το χειρόγραφο υλικό του βιβλίου-του *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων έραστών* το είχε φέρει στη Βιέννη έτοιμο, επεξεργασμένο και ολοκληρωμένο και ότι το είχε γράψει πολύ πριν, όταν ακόμα βρισκόταν στην Κων/πολη.⁴ Θεωρείται, πλέον, ως το πρώτο βιβλίο του Ρήγα, όπως εξάλλου και ο ίδιος δηλώνει στον πρόλόγο-του ότι είναι *άπαρχή* των συγγραφικών δραστηριοτήτων-του.

Για το δεύτερο, όμως, βιβλίο το *Φυσικῆς ἀπάνθισμα* τίθεται το ερώτημα το πότε το έγραψε ο Ρήγας. Το είχε αποπερατώσει όταν βρισκόταν στο Βουκουρέστι και κατά την μετάβασή-του στη Βιέννη, τον Ιούνιο του 1790, το έφερε έτοιμο για εκτύπωση, ή είχε αρχίσει τη συγγραφή του βιβλίου στο Βουκουρέστι, αλλά λόγω της αιφνίδιας αναχωρήσεώς-του, με τον Κιρλιάνο, δεν πρόλαβε να τελειώσει και συμπλήρωσε στη Βιέννη τα κεφάλαια, τα οποία δεν είχε ετοιμάσει;

Σχετικώς με αυτά ο Δασκαλάκης⁵ παρατηρεί ότι ο Ρήγας είχε έτοιμο το κείμενο του βιβλίου-του πριν από τη μετάβασή-του στη Βιέννη, ενώ ο Βρανούσης,⁶ επιπλέον, γράφει ότι ο Ρήγας «στος λίγους μήνες της παραμονής-του στη Βιέννη, το 1790, ασχολήθηκε μόνο με την συμπληρωματική επεξεργασία της *Φυσικῆς-του*».

1. Βλ. Λ. Βρανούσης, *Ρήγας Φεραίος*, Βασική Βιβλιοθήκη αρ. 10, Αθήνα 1954, 29 και 121.

2. Nestor Camariano, Rhigas Velestinlis, compléments et corrections concernant sa vie et son activité, *Revue des Études Sud - Est Européennes*, 28(1980)687 - 719.

3. Οι πλήρεις τίτλοι είναι: *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων έραστών ἦτοι βιβλίον ἠθικόν, περιέχον τά περίεργα συμβεβηκότα τῶν ὠραιότερων γυναικῶν τοῦ Παρισίου, ἀκαζουσῶν κατά τόν παρόντα αἰόνα. Ἐκ τῆς γαλλικῆς διαλέκτου νῦν πρώτων μεταφρασθέν παρά τοῦ Ρήγα Βελεστινλή Θετταλοῦ. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰωσήπου τοῦ Βαουμειστέρου, 1790, (σ. 8+366), καί *Φυσικῆς ἀπάνθισμα διὰ τούς ἀγγίλους καί φιλομαθεῖς Ἑλλήνας ἐκ τῆς γερμανικῆς καί γαλλικῆς διαλέκτου έβρανισθέν παρά τοῦ Ρήγα Βελεστινλή Θετταλοῦ. Οὔτινος ἀναλώμασιν έξεδόθη, πρὸς ὠφέλειαν τῶν ὁμογενῶν. Ἐν Βιέννῃ, ἐκ τῆς τυπογραφίας τοῦ Εὐγενούς Τράττνερ, 1790 (σ. ι' + 180).**

4. Βλ. Λ. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 123 και Απ. Δασκαλάκης, *Ο Ρήγας Βελεστινλής ως διδάσκαλος του Γένους*, Αθήνα 1977, 79.

5. Βλ. Απ. Δασκαλάκης, *ό.π.*

6. Βλ. Λ. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 123.

Σημειωτέον, ωστόσο, πως τα τελευταία κεφάλαια του *Φυσικής απάνθισμα* δεν έχουν τη διαλογική μορφή μεταξύ μαθητή και δασκάλου των πρώτων κεφαλαίων, στοιχείο το οποίο ίσως να μαρτυρεί πως ο Ρήγας θα έγραψε βιαστικά αυτά τα κεφάλαια και δεν προλάβαινε να τα επεξεργασθεί.

Όταν, μάλιστα, είχαν ήδη τυπωθεί τα πρώτα κεφάλαια του βιβλίου, ο Ρήγας προσέθεσε όσα αναφέρει στη σημείωση της σ. 165: «Σημείωσε: *Τά κατωτέρω άρθρα περί μαγνήτου καί τῶν λοιπῶν, δέν ἦτον ἔτοιμα διά νά προστεθοῦν εἰς τήν τάξιν ὅπου ἔπρεπε*». Ο Ρήγας, δηλαδή, όταν διέμενε στη Βιέννη, ενώ συνεχιζόταν η εκτύπωση του βιβλίου-του, θα έγραψε αυτά τα κείμενα, τα οποία καταχωρίζει, εκτός της οικείας θέσεως, στο τέλος του βιβλίου, μετά την σημείωσή-του.

Εάν ήταν δυνατόν να ταυτισθεί η πηγή, από την οποία πήρε τα συγκεκριμένα αυτά κείμενα της σημείωσής-του, τότε, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η πηγή, το πρότυπο, το οποίο χρησιμοποίησε ο Ρήγας, θα βρισκόταν στη Βιέννη, όπου διέμενε τον καιρό της εκτύπωσης του βιβλίου-του.

* * *

Στο χειρόγραφο των εξόδων του Χριστόδουλου Κιρλιάνου στη Βιέννη, κατά το 1790, το οποίο παρουσίασε ο N. Camariano,⁷ διαβάζουμε ότι ο Ρήγας στις 15.7.1790 είχε πάει «*εἰς τήν βιβλιοθήκην*» και στις 11.8.1790 «*εἰς τήν τυπογραφίαν*». Η πληροφορία αυτή, ότι ο Ρήγας επισκεπτόταν τη Βιβλιοθήκη της Βιέννης ενώ τύπωνε τα βιβλία-του, σε συνδυασμό με την σημείωση της σ. 165 του *Φυσικής απάνθισμα* ότι «*τα κατωτέρω άρθρα περί μαγνήτου, καί τῶν λοιπῶν, δέν ἦτον ἔτοιμα διά νά προστεθοῦν εἰς τήν τάξιν ὅπου ἔπρεπε*» και με τα πρόσφατα αποτελέσματα της έρευνάς-μας ότι τα κείμενα αυτά είναι από την γαλλική *Encyclopédie*,⁸ μπορεί να βοηθήσει στην εξαγωγή του συμπεράσματος ότι ο Ρήγας Βελεστινλής έγραψε τα τελευταία, τουλάχιστον, κεφάλαια του βιβλίου-του *Φυσικής απάνθισμα* ενώ βρισκόταν στη Βιέννη.

Γνωρίζουμε, τώρα, από τις έρευνές-μας⁹ ότι ο Ρήγας, για ένα μεγάλο τμήμα του βιβλίου-του, πήρε κείμενα από λήμματα της γαλλικής *Encyclopédie* των Diderot και D'Alambert. Ωστόσο, μπορεί κάποιος να ισχυρισθεί ότι τα θέματα που βρίσκονται στη σημείωσή-του, μετά την σ. 165, πιθανόν να τα είχε αντιγράψει ο Ρήγας από την *Encyclopédie* όταν βρισκόταν ακόμα στο Βουκουρέστι, πριν από τη μετάβασή-του στη Βιέννη, τον Ιούνιο του 1790.

7. Βλ. Nestor Camariano, *ό.π.*, σ. 713 και 715.

8. Ο Έρμης ὁ Λόγιος (τ. 1816, 234) αναφέρει τα εξής: «(...) ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τοῦτο τό θαυμασιώτερον ἐπιχείρημα ὅπου ἐφάντασθη ὁ ἀνθρώπινος νοῦς νά ἐπιχειρησθῆ πρός ἀμάραντον δόξαν τῶν θνητῶν· αὐτή ἡ κιβωτός δλων τῶν ἀνθρωπίνων μαθησεων εἶναι ἀθάνατον μνημεῖον τῆς φιλοσοφίας, τῶν ἐπιστημῶν καί τεχνῶν (...)».

9. Για τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, Ρήγα Βελεστινλή *Φυσικής απάνθισμα* και γαλλική *Encyclopédie* ταύτιση, για πρώτη φορά, ενός προτύπου, *Υπέρευνα* 2(Αθήνα 1994)585 - 598, Πρακτικά του Β' Συνεδρίου «Φεραί - Βελεστινό - Ρήγας (Βελεστινό 1992)» πρβ. D. Karaberopoulos, *Le Florilège de Physique (Φυσικής απάνθισμα) de Rhigas Vélestinlis et l' Encyclopédie. Première identification d' un modèle, Bulletin de Liaison* ap. 12. Centre d' Études Balkaniques, Inalco, Paris Décembre 1994, 129-139' Δημ. Καραμπερόπουλος, *Γαλλική Encyclopédie: ένα πρότυπο του Φυσικής απάνθισμα του Ρήγα, Πρακτικά του Συνεδρίου του Ομίλου Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, αφιερωμένο στη μνήμη του Λεάνδρου Βρανούση, Αθήνα, 10-11 Μαΐου 1995 (υπό έκδοση).*

Τα τελευταία, όμως, κεφάλαια του βιβλίου *Φυσικής απάνθισμα*, όπως το ΚΓ' *Περί πουλιών* και το ΚΔ' *Περί ανθρώπου ζώων και έτερων τινών*, δεν έχουν την επεξεργασμένη μορφή και ιδιαίτερα δεν έχουν την διαλογική μορφή των πρώτων κεφαλαίων. Ο Ρήγας, μάλλον, θα έγραφε τα κεφάλαια αυτά όταν βρισκόταν στη Βιέννη και κάτω από την πίεση του χρόνου θα βιαζόταν να τα τελειώσει, με αποτέλεσμα να παραθέτει στο βιβλίο-του αυτούσια κομμάτια από την *Encyclopedie*, όπως έχει αποδείξει η προσωπική-μας έρευνα για τα δύο αυτά κεφάλαια.

Επιπλέον, τα κείμενα, τα οποία είναι μετά την σ. 165 και δέν *ήτον έτοιμα διά νά προστεθοῦν εἰς τήν τάξιν ὅπου έπρεπε*, όπως σημειώνει ο Ρήγας, αποδεικνύεται σήμερα ότι τα πήρε από τη γαλλική *Encyclopedie*. Συγκεκριμένα, τα κείμενα περί *ήλεκτρου* και *ἀμπαρης* (σ. 170-171) και περί *ήλεκτρικῆς ὕλης* (σ. 171-174) είναι αυτούσια κείμενα από λήμματα της *Encyclopedie*.¹⁰

Εάν τα κείμενα αυτά τα είχε αντιγράψει όταν διέμενε στο Βουκουρέστι, προφανώς, θα τα είχε επεξεργασθεί και θα τα είχε καταχωρίσει στα οικεία κεφάλαιά-τους και όχι στο τέλος, μετά την σχετική σημείωσή-του.

Ο Ρήγας, προφανώς, σύχναζε στη Βιβλιοθήκη της Βιέννης, όπου από τους τόμους της *Encyclopedie* μετέφραζε εκείνα τα λήμματα, τα οποία θεωρούσε απαραίτητα για τον φωτισμό του Γένους και τα έδινε αμέσως στα τυπογραφεία για να τυπωθούν, χωρίς καμία επεξεργασία. Γι' αυτό και τα κείμενα της *Encyclopedie* είναι αυτούσια καταχωρισμένα στο *Φυσικής απάνθισμα*, χωρίς να έχουν την επεξεργασία των πρώτων κεφαλαίων.

Στη συνέχεια παραθέτουμε, παραλλήλως, ορισμένα τμήματα από τα δύο κείμενα περί *ήλεκτρικῆς ὕλης*.

Φυσικῆς ἀπάνθισμα (σ. 171)

Ἡ οὐσία τῆς ἠλεκτρικῆς ὕλης δέν εἶναι ἀκόμη καλά γνωστή, διά τοῦτο δέν ἤμποροῦμεν νά δώσωμεν τόν ὀρισμόν τῆς ἀλλῶως, παρά ἐκ τῶν πρώτων ἀποτελεσμάτων τῆς.

Ἐκεῖνο τό ἔλκειν καί ὠθεῖν τά ἐλαφρά σώματα, εἶναι τό πλεόν ἀξιοπαρατήρητον, ὅπερ ἤμπορεῖ νά χρησιμεύσῃ εἰς τό νά χαρακτηρίσωμεν τήν ἠλεκτρικὴν ὕλην, ἥτις εἶναι ἐνωμένη εἰς ὄλα σχεδόν τά ἀποτελέσματά τῆς, καί κάμνει νά χωρίζωμεν εὐκόλως τήν παρουσίαν τῆς καί εἰς τά ὀλιγίστης ποσότητος μετέχοντα σώματα.

Encyclopedie (τ. 5, 469 b)

λήμμα *électricité*

Comme on ne connaît point encore l'essence de la matière électrique, il est impossible de la définir autrement que par ses principales propriétés.

Celle d'attirer et de repousser les corps légers, est une des plus remarquables, et qui pourrait d'autant mieux servir à caractériser la matière électrique qu'elle est jointe à presque tous ses effets, et qu'elle en fait reconnaître aisément la présence, même dans les corps qui en contiennent la plus petite quantité.

10. Εκφράζουμε τις ευχαριστίες-μας στον κ. Γιάννη Καρά για την καλοσύνη-του να μας προμηθεύσει φωτοτυπία του σχετικού λήμματος από την αναστατική έκδοση της γαλλικής *Encyclopedie* 1751 - 1780, Stuttgart - Bad Cannstatt 1966, Friedrich Frommann Verlag (Günther Holzloog), η οποία βρίσκεται στο Κ.Ν.Ε. του Ε.Ι.Ε.

Φυσικής απάνθισμα (σ. 172)

Τά ελαφρά σώματα ἔλκονται ἀπ' ἐκεῖνα ὅπου εἶναι ἠλεκτρισμένα ἕως ὅπου νά ἠλεκτρισθοῦν καί αὐτά διὰ τῆς κινήσεως τῆς ἠλεκτρικῆς ὕλης των ἀπό τήν ἠλεκτρικὴν μηχανὴν ὅσον εἶναι ἠλεκτρισμένα τὰ πρῶτα καί νά ἀποκατασταθῇ ἡ ἀτμοσφαῖρα τους τόσον πυκνή, ὅσον ἐκεῖνη ἢ τῶν σωμάτων ὅπου τοῖς κοινολογεῖ τήν κίνησιν.

Εὐθύς ὅπου ἀποκτήσουν τήν ἰσότητα τῆς ἀτμοσφαίρας, ἡ ἔλκυσις παύει, καί ἀρχινᾷ ἡ ὄθησις.

Ἡ ὄθησις δέν φαίνεται ἀλλοῦ καλλιτέρα, παρά ἀναμεταξὺ εἰς τὰ σώματα ὅπου ἀπεκατεστάθησαν κατ' ἴσον καί ὁμοιον λόγον ἠλεκτρικά.

Ἡ ὄθησις διαρκεῖ τόσον, ὅσον ἐνυπάρχει ἡ ὁμοία πυκνότης τῶν ἀτμοσφαιρῶν, καί παύει ὅταν ἀσθενοῦν αὐται, καί πάλιν, τότε ἡ ἔλκυσις ξαναρχινᾷ, ὅταν ἡ ὁμοία πυκνότης βαλθῇ εἰς στάσιν, ἀφ' ἧς ἔπεται μία νέα ἀπόθησις.

Ἡ ἀπόθησις ἡμπορεῖ νά διαρκῇ μεταξὺ δύο σωμάτων, τὰ ὅποια δέν συνελκύσθησαν ἀμοιβαίως ποτέ, νά ἔχουν ὁμως ἀτμοσφαῖρας κατ' ἴσον λόγον πυκνάς.

Ἡ ἀπόθησις γίνεται δυνατωτέρα μεταξὺ δύο ἠλεκτρικῶν σωμάτων τόσον (ἤγουν μακραίνει τό ἐν ἀπὸ τό ἄλλο) ὅσον εἶναι σφοδροτέρως ἠλεκτρισμένα, εἰς τρόπον ὅπου διὰ τῶν διαστημάτων ἀφ' ὧν ἀφίστανται εἰς τοὺς διαφόρους βαθμούς τῆς ὠθήσεώς των, ἡμποροῦμεν νά ἰξεύρωμεν τήν ἀμοιβαίαν ἠλεκτρικὴν δυνάμιν τους, μέ τό Ἡλεκτρόμετρον.

Φυσικής απάνθισμα (σ. 173)

Ἡ ἠλεκτρικὴ ὕλη κοινολογεῖται εἰς ὅλα τὰ μὴ ἠλεκτρικά σώματα, ὅσον μεγάλα

Encyclopédie (τ. 5, 477 α)
λήμμα *électricité*

Les corps légers sont attirés par ceux qui sont électriques; jusqu'à ce qu'ils soient autant électrisés qu'eux par la communication, et que leurs atmosphères soient devenues aussi denses que celle du corps qui la leur a communiquée.

que dès le moment qu'ils ont acquis cette atmosphère, l'attraction cesse et la répulsion commence.

qu'il n'y a de répulsion qu'entre les corps qui sont devenus également électriques.

que cette répulsion dure tant subsiste l'égalité de densité des atmosphères, et qu'elle cesse dès qu'on affaiblit l'une ou l'autre; qu'alors l'attraction recommence jusqu'à soit rétablie, d'où il résulte une nouvelle répulsion.

que la répulsion peut subsister entre deux corps qui ne se sont jamais attirés mutuellement, pourvu qu'ils aient des atmosphères également denses.

que la répulsion est d'autant plus forte entre deux corps électriques, c'est - à - dire qu'ils s'éloignent davantage l'un de l'autre, qu'ils sont plus fortement électrisés; en sorte que par les espaces dont ils s'écartent dans leurs différents degrés de répulsion, on peut estimer leurs forces réciproques électriques. ... Voyez ELECTROMETRE.

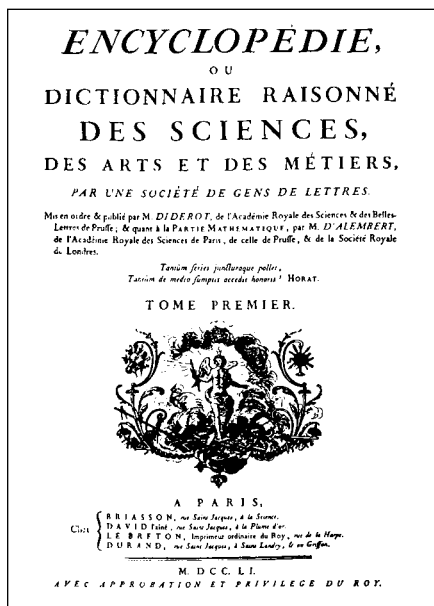
Encyclopédie (τ. 5, 474 β)
λήμμα *électricité*

la matière de l'électricité se communi-

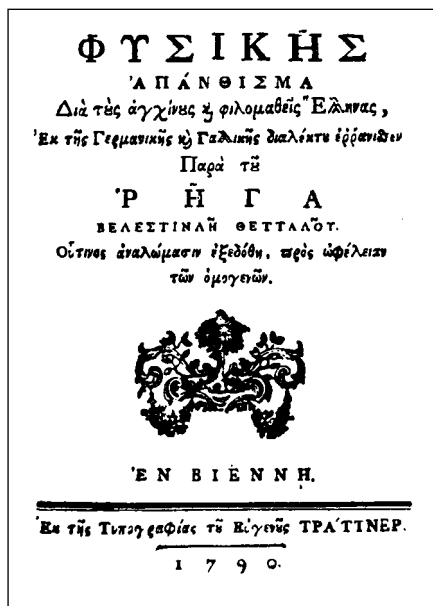
καί φαρδεία καί ἄν εἶναι. Τά ἀποτελέ-
σματά της τοῦτα μᾶς εἶναι αἰσθητά τότε,
ὅταν εἶναι μόνον βαλμένα νά στέκονται
ἐπάνω εἰς ἠλεκτρικά σώματα, καί ὄχι εἰς
ἄλλα.

que à tous les corps non électriques, de
quelque grandeur et de quelqu' étendue
qu'ils puissent être; et que les effets de
cette matière nous sont sensibles tant
qu'ils ne tiennent qu' à des corps électri-
ques et qu' ils ne communiquent point à
d' autres.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι ο Ρήγας, κατά την παραμονή-του στη Βιέννη, το 1790, αποπεράτωσε, τουλάχιστον, τη συγγραφή του βιβλίου-του *Φυσικής ἀπάνθισμα*, με την αντιγραφή κειμένων από λήμματα της *Encyclopédie*, τα οποία κα-
ταχώρισε, χωρίς καμία επεξεργασία, στα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου-του.

Ο τίτλος του πρώτου τόμου
της Γαλλικής *Encyclopédie*,
Παρίσι 1751

Ο τίτλος
του *Φυσικής Απάνθισμα*,
Βιέννη 1790

